

Báró Jósika Miklós.

1836 tavaszán egy szerény kiállítású igénytelen kis könyv látott napvilágot. Szerzője egy ismeretlen ardeali fiatal ember volt, báró Jósika Miklós. Ez a könyv és a rajta levő évszám a művészi értelemben vett magyar regény megszületésének idejét jelzi. Az Abafi értékét hamar felismeri úgy az olvasóközönség, mint az irodalmi kritika és még ugyanabban az évben a magyar kritikai irodalom egyik legnagyobb tekintélye Szontágh Gusztáv ismertetésében a következő szavak kíséretében mutatja be a könyvet: „Uraim, le a kalapokkal! Egy művet van szerencsém bemutatni, mely körében elsődrendű, legjobb, mióta ez a nyelv zeng, illő, hogy azt tisztelettel fogadjuk.“

Ki volt ez az ismeretlen fiatal ember, aki a névtelenség homályából előlépve, egyszerre megnyerte a kritika és a közönség tetszését? Báró Jósika Miklós, az Abafi szerzője megett ekkor már egy élményekben gazdag fiatalság tapasztalatai állottak és most, amidőn egyszerre minden előzmény nélkül írói tudásának teljes fegyverzetében állott a közönség elé, mindenki figyelme feléje fordult. Az Abafi szerzőjét, báró Jósika Miklóst, Ardeal adta a magyar irodalomnak. Turdán született 1794 április 28-án. Családja egyike Ardeal legrégibb főnemesi családjainak. A Jósikák leányágon a Báthoriakkal tartottak rokonságot. Ifjusága javarésze Ófenesen telt el, ebben a Clujtól alig néhány kilométernyire fekvő havasalji falucskában, a család ősi kastélyában, amely mint Jósika írja: „régí lőrésekkel ellátott, inkább zárdához, mint kastélyhoz hasonlító regényes vár volt“. Anyját korán elveszti, alig 3 éves, amikor 4 testvérével együtt árvaságra jut. Rokonai nevelik fel becsületesen, de anyai szeretet nélkül. Kora gyerekségét a legkülönbözőbb rokonoknál tölti el és így akaratlanul már ekkor megismeri szűkebb hazáját, Ardealt. Apja művelt ember, kitűnő társalgó, aki már író barátokkal, a századvégi Ardeal fordító író intellektuelleivel tart fenn meleg kapcsolatokat. A fiatal Jósika figyelmét egyelőre nem a könyvek kölik le, hanem a va-

dászatok, lovaglás és a végnélküli kirándulások. Nevelői is állandóan változnak. Közülök legnagyobb hatást rá egy francia emigráns tesz, Lenoir Dubignon, Armand grófja, aki fiatal tanítványának lelkét széles világlátásával és meleg humanizmusával nyeri meg. Dubignontól hall először az Európát alapjaiban meg-rázó és felforgató eseményekről, a francia forradalomról és Napoleon első hadjáratairól. Dubignon büszkélkedve beszéli el fiatal tanítványának az egyiptomi hadjáratot, amelynek állítólag ő is részese volt, mint ezredes Kléberrel és a fiatal Bonapartéval együtt. E rejtélyes multu világjáró franciáról, aki egyébként rózsakeresztes lovag is volt, írja egy félszázaddal később Jósika: „Az én nevelőim közül, mi a műveltséget illeti, egyiknek sem köszönhettem többet, mint neki.“ Nevelője elbeszélései nyomán korán felébred Jósika lelkében a kalandor élet és a harci dicsőség utáni vágy. Közben bekerül a cluji piaristák nemesi internátusába. Itten a többi növendékekhez hasonlóan él. „Egy keskeny fenyőágyon, szalmazsákon háltam és egyszerű paplannal takaróztam“ írja. Az internátusból a városba eleinte csak ritkán mehetett ki, de később mint serdülő ifju, részt vett a táncmulatságokban, az álarcosbálokban és látott néhány szinelőadást is. Ekkor nyílik számára alkalom az erdélyi Versailles Bánffy György fényes szalon életének megismerésére. Félszázad mulva is a gyermekkor friss benyomásai tolulnak lelkébe, amidőn leírja ezt a híres századeleji erdélyi szalont. A fényes barokk palota termeiben a vendégek csillogó öltözetű sokaságában éles szeme a sir szélén álló kopott ruhájú testőrirt, Nalácz Józsefet veszi észre és mellette Ardeal többi akkori vezető egyéniségeit. „E korban — írja — különösen hazai krónikáink érdekeltek s már ez időben úgy tele-szedtem fejemet hazánk regényes multjával, mintha valami titkos szózat és ösztön előre sejtette volna irói pályámat.“ Még tizen-hetedik évét sem töltötte be, amikor beállt katonának. Ezredét Galiciába irányítják és a fiatal katonának dermesztő hideg télben, hóviharok közepette kellett megtennie a hosszú és fárasztó utat a Kárpátokon át. A front mögötti élet nem nagyon érdekelte Jósikát, a galíciai városokat tul piszkosoknak találja, az embereket, egy-két lengyel nemből eltekintve, unalmasoknak és visszataszítóknak. A harci dicsőség pedig, amire romantikus ifju lelke vágyott, ezuttal is elmaradt. Ezrede, melyet a Napoleon oroszországi hadjárata támogatására küldtek, a lengyel-orosz határ közelében ma-

rad, de a harcokba nem avatkozik bele. Már-már elcstigged, hogy nem lehet részese a világtörténelmet formáló nagy eseményeknek, amidőn hirtelen ezrede az Olaszországba távozásra kap parancsot. Lengyelországtól Olaszországig ismét hatalmas utat kellett megtennie, de ez az út a maga változatosságával, embereinek és tájainak különbözőségével leköti figyelmét, új élményekkel gazdagítja lelkét. „Tirol, — írja Jósika — reám a legkellemesebb hatást tette, e szoros völgyek balra a nagy kőhasábokon át folyó zöld darabbal, szécsitő magas hegyek, fűszeres fenyvesek, mindez emlékeztet az erdélyi havasok vadonabb tájképeire, de nagyszerűbb, megkapóbb volt“. Olaszországban ezrede Beauharnais hadseregével kerül szembe. Itt hamar megkapja azt, amire vágyott, igazi háboruba kerül és szemtanuja, részese lesz a híres Mincio melletti csatának. A francia hadsereg az osztrákok háta mögé kerülve, hosszú és véres csata után visszavonulásra kényszeríti ellenfelét. A csata kezdetén Jósika tartalékban volt, de a hátbatámadás pillanatától kezdve belekerül a harcba és a jól képzett, nagyrészt magyarokból álló lovasezred ellentámadást indít a francia gyalogság ellen. A heves közelharc hátborzongató emlékei egész életén át kísérik, de különösen fájó emlék marad számára a Bánffy György fiával való találkozás, akit a csata utáni reggel a kis parasztházban a szalmán maga mellett holtan talál. „Lehetetlen ennél valami vérgerjesztőbbre gondolni, — írja — annyival is inkább, mert e még halva is szép arcra azonnal ráismertem“. A Mincio melletti csata után főhadnagynak nevezik ki, majd nemsokára elnyeri a kapitányi rangot és 1814-ben Bécsbe kerül. Ott él az osztrák fővárosban a híres bécsi kongresszus idején, amikor Európa minden részéből fejedelmek, vezérek, katonák, diplomaták és kalandorok ezrei árasztják el a Habsburg fővárost, teszik színessé és elevenné társadalmi életét. Jósikának alkalmá volt a legjobb szalonokba bejutni. Részt vesz azon a híres bálon is, amikor megjön Napoleon visszatérésének híre. Látja megremegni a fejedelmeket és megpillantja a híres hadvezérek sápadt arcait, a nagy korzikai árnyának feltünésekor. Ezredét nyomban Franciaországba rendelik, de harcra már nem kerül sor és a fiatal Jósika eme harmadik hadjárata csupán azt az örömet szerzi meg számára, hogy megismeri Franciaországot és Párist. A megszálló hadsereg büszke tisztjeként járja be Észak-Franciaországot, majd rövid idő múlva ismét visszakerül Bécsbe. Jósika fejlődésében nagy szerepet játszott arisztokrata szár-

mazása és az a főnemesi környezet, ami élete első felében körülvette. Éleslátását, emberismeretét nagyban befolyásolja ez a milieu, amely a való élet szomorúságaitól távol élve csak a saját jólétét látta és élvezte. Vajjon lehet-e elképzelni, hogy ebben a fiatal korban és környezetben más életfilozófia adódhatott volna számára, mint a valóságot kerülő romantika? Különbön is Jósika tehetsége több irányu. Az irodalom számára az életnek csak egyik kiélési formája volt. Az ifju Jósikát a tánc, a társaság, a könyvek és a lovaglás egyaránt érdeklik, figyelmét az élet és a kulturösz-tönök egyformán lekötik. A bécsi kongresszus után Európára csendes korszak köszönt be és Jósika is ugylátszik új életformákat keres, gondolkodását komolyabb problémák kötik le. Első irodalmi kísérletezései is erre a korszakra esnek. Szereti a szinpadot és a drámairással kísérletezik. Első próbálkozását bemutatja Raymondnak, de mert nem nyer tőle biztatást, elcsügged és egyelőre leteszi a tollat. Akkoriban ismerkedik meg egy szabolcsmegyei nemes leánnyal, Kállay Erzsébettel, akit nemsokára 1818-ban nőül is vesz. A katonaságot otthagya ardeali birtokaira vonul vissza, de mert alföldi származásu felesége nem tudja Ardealt megszeretni, Jósika is kénytelen felesége birtokaira az Alföldre leköltözni. Itt viszont sem a vidék, sem az emberek nem nyelik meg Jósika tetszését. A nyugati műveltségü és életmódu ardeali főnemes nem tudja megszokni az elparlagiasodott szabolcsmegyei nemesség durva szokásait és életfelfogását. Különbön is feleségétől elhidegül és a már férfivá lett Jósika családi életében nem találván boldogságot, egészen az irodalom felé fordul.

Jósika Miklós élete ezután Ardeal és Pest közt oszlik meg. Boldogtalan házassága gyakran üzi el hazulról és ekkor rendszerint Pesten vagy Clujon keresett irodalmi ambícióinak megfelelő társaságot. Pesten megismerkedik a kor legnagyobb íróival Vörösmarthyval, Bajzával, Fáyval, Szemerével, Toldyval és Eötvössel.

Ardealban a harmincas évek kezdetén újra felélednek az alkotmányos életet követelő törekvések. A fiatal Jósika tevékenyen vesz részt Wesselényi mellett ezekben a mozgalmakban, de figyelmét már ekkor inkább az irodalom köti le. 1835-ben két politikai tárgyú könyvet ad ki Clujon a „Vázlatok“-at és az „Irány“-t. Mindkettő az akkoriban divatos társadalomszemlélet és életfilozófia terméke. Nem mély alkotásuk, de írójuk sok mindent tisztáz bennük, nem annyira az olvasói, mint inkább saját maga szá-

Báró Jósika Miklós.

mára. Foglalkozik a magántulajdon kérdésével, a nép és a társadalmi osztályok fogalmát próbálja tisztázni, majd máshol nevelési és illetani kérdéseket vet fel. Természetesen mindezt a kezdő író jellemző rendszertelenséggel rapszódikusan adja elő. Jósika elitéli az előítéleteket és szeret rámutatni a két művében az emberi természet nagy ellentmondásaira. Mindkét könyvben, melyek az Abafit megelőzték, már benne van a messzenéző írói tekintet és az iritudás, mely hibáin át jelzi az eljövendő nagy író. Az emberi életről elmélkedve ezt írja: „Az ember egy kis világ, van benne észak, dél, kelet, nyugat, vagynak több részei, melyek tágabb, szűkebb határral, kisebb, nagyobb műveltséggel bírnak. Van forró, mérsékelt, s hideg égálja, s még sok ismeretlen vidéke. Vagyon napja, s bujdosó csillagai, vagynak üstökösei, melyek ritkán s rémitően tűnnek fel“. Jósika tehát látja az ember különös és egyéni belső világát és írói tollát e csodás világ feltárására próbálja most már felhasználni. 1836-ban megjelenik az Abafi, de megírásban ezt megelőzte már a „Zolyomi“ című regénye. 1836-tól 1847-ig lankadatlan szorgalommal dolgozik tovább, új és új regénytémákat vet fel, rengeteget olvas történeti regényeihez és tervei nagy részét meg is valósítja. Közben a reformkor kedvelt gondolatai foglalkoztatják és amidőn a 48-as forradalom kitör, a magyar nemzet életére döntő eseményeket lelkesedéssel fogadja és elvállalja a honvédelmi bizottság és a legfőbb kegyelmi törvényszék tagságát. E miatt a forradalom leverése után vagyonát elkobozzák és őt távolléte miatt jelképesen felakasztják.

Közben szerencsétlen házasságle válással fejeződik be. Jósika áttér a református vallásra és 1847-ben 53 éves korában feleségtől veszi Podmaniczky Juliát. Felesége hűségesen követi őt a forradalom viharain át egyik helyről a másikra, majd amidőn Jósikának az üldöztetés miatt menekülni kell gyalog a Kárpátokon át Sziléziába, ő is utána megy és megossza vele a száműzetés keserű kenyerét. A külföldi élet, az állandó nélkülözések, az üldöztetések, a megélhetésért folytatott fokozottabb küzdelem nem csüggesztik el sem Jósikát, sem ifju feleségét. Hazájától távol az öregedő Jósika páratlan tevékenységet fejt ki. Mialatt felesége segít irodalmi munkáiban és amellet csipkék eladásából szerez magának jövedelmet, ő egyik regényét a másik után írja. Művei nemcsak magyarul, hanem németül is megjelennek. A regények mellett emlékiratot és történeti műveket is ír és berendezkedik a meg-

élhetés kényszere alatt a tömegtermelésre. Irodalmi munkássága mellett hosszú ideig vezeti az emigránsok propaganda irodáját és ezáltal a magyar ügynek felbecsülhetetlen szolgálatokat tesz. Emigráns élete javarészt Drezdában és Brüsszelben tölti el. Élete végén még betegen is ír és a halála előtti évben is három regénye jelenik meg tiz kötetben. Emlékiratait már nem tudta egészen befejezni, soha nem lankadó kezéből a halál kiütötte azt a tollat, amivel nemzete irodalmának oly nagy szolgálatokat tett. 1865. február 27-én hazájától távol hal meg, holttestét néhány évvel később hazahozták Ardealba s a cluji házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Igy ért véget Jósika Miklós Ardealból kiinduló vándorélete, hazájától távol, melynek sorsa jobbrafordulását már nem érthette meg. Pedig munkás élete új tervek megvalósításán fáradozott és élete alkonyán is a tovatűnő idő feletti szomorúságában így ír „ha az ember bizonyos időt elért, s egész hosszú életére visszaemlékezik egy az ami mindenekfelett meglepi, az a leghosszabb életnek is a rövidsége.“ E szavakat nem a halálfélelem írta Jósikával, nem a saját elmulása fölötti bánat, Jósikának csak a meg nem valósult tervei fájtak és fájt az, hogy szive és képzelete gazdagságából nem tudott még mindent átadni nemzetének és embertársainak.

Jósika érdemeit az irodalomtörténet rég megállapította már. Neve legnagyobb regényíróink sorában foglal helyet. Ő maga mintegy saját művészetének eljövendő sorsára célozva, szerényen azt írja a magyar regényírás uttörőiről a Regény és a regényítészet című művében „Nálunk a regénynek, mint irodalmi ágnak vagy nemnek senki sem vonja kétségbe becsét, s ki e nemnek életet adott, az minden szerénytelenség nélkül ez áron, de csak ezen az áron, hosszú irodalomtörténeli életre számíthat. Ha aztán a jövő eljő, aki a helyét a maga idejében becsületesen betöltötte, mitse gondoljon tőle, ha az utókor saját haladásához mérván az ő érdemét azt kicsinynek látja.“ Az utókor épügy, mint a saját kora, Jósika érdemeit nem találta kicsinyeknek és bár a közönség ízlése az utolsó félszázad alatt egészen eltér a Jósikától jelzett utaktól, főbb regényei: az Abafi, A csehek Magyarországon, Zrinyi, a költő, és Jósika István a legnagyobb magyar regények közé tartoznak.

Jósika egyforma szorgalommal irt történelmi és társadalmi

regényeket. 1836-tól fogva három évtizeden át áll a magyar regényírás szolgálatában, csiszolja, nemesíti, formálja ezt a magyar földön csak későn gyökeret verni tudó műfajt, amelynek nagyszerű fellendülését élete végén már megérhette. Százhuszonhét kötet regénye és novellája jelent meg. Pályáját a szabadságharc két részre osztja, 1848-ig harminchét kötet, 1865-ig nyolcvan kötet könyve jelent meg. Érték dolgában a szabadságharc előtti művei állanak elől, melyeket fiatalabban és nyugodtabb körülmények között nagyobb előkészületek után készített el. Ezeket Scott Walter, Victor Hugo és Eugene Sue hatása jellemzik. A szabadságharc után inkább Dumast utánozza és a nagy termelés, művei belső értéke rovására ment. Mig a szabadságharc előtt jóformán egyedül uralja a magyar regényírást, utána a kritika és a közönség részben melléje, részben feléje helyezi nagy vetélytársait Eötvös Józsefet, báró Kemény Zsigmondot és Jókai Mórt. Jósika irodalmi eszményképe a romantika volt, az az irodalmi áramlat, amelyiket ő egy kissé megkésve próbál magyar regény területén meghonosítani. A romanticizmus a nyugati nemzetek irodalmában forradalmi igényekkel fellépő új irodalmi iskola, de egyszersmind életszemlélet is, amely a klasszikus világformákba merevedett látásmódjával szemben az egyéni érzelmek felszabadítását akarta. Jósika a romantikából többnyire csak az írói eszközöket veszi át, de mesterei mindent átalakítani akaró forradalmi lendülete lelkétől távol marad. Szereti a régi korszakok szokásait, embereit felidézni, de megfigyelései legtöbbször csak a külsőségekre szorítkoznak. Történelmi regényei nagy hibája, hogy a történelmi keret a szokások, a divat, a helyi színek festése mögött elsikkad a lélek, a történelmi idők lelke és élő valósága.

Jósika Miklós történelmi regényeken kívül írt társadalmi regényeket is. Ezekben szereti bemutatni a káros szenvedélyeket, a tiszta emberi jellem kialakulását letörő ártalmas életöszönöket, szokásokat és bűnöket. A társadalmi környezet és a jellemek festésében néha egészen reális, de soha sem mély. Hiába mondja egyik regénye előszavában, hogy az életet a maga meziteleniségében akarja bemutatni, műve mégsem éri el azt, amit realizmusnak nevezhetnénk. Jósika főhibája, hogy a belső élet helyett csak a külsőt tudta megragadni és leírni. Ő maga is bevallja az Abafi előszavában, hogy „A magyar regényírónak azon kell lenni, hogy olvasót szerezzen, s így inkább a külső élettel kell bibelődnie,

mi a nagyobb résznek igazolására szól, mint a belsővel, mely a műveltebb, a gondolkozó olvasót mulattatja.“ Jósikának még nagy érdeme az is, hogy a magyar regény számára olvasóközönséget teremtett. Az ő regényei szorítják háttérbe a korában annyira elterjedt külföldi prózairodalmat és szereznek megbecsülést a hazai talajból fakadó, de még gyermekcipőben járó magyar regénynek. Könyvei megsokszorozzák a prózai műveket olvasók számát és nagyban hozzájárulnak a magyar középosztály addig fejletlen izlésének kicsiszolásához.

Jósika írói és emberi jellemének kialakításában nagy szerepet játszott származása is. A családi hagyományok, a baráti környezete, a vidék, és azok a közvetlen társadalmi formák, amelyek között ifjúsága eltelt, mind hozzájárultak a történeti érzék felkeléséhez. Különbben is a mult század elején Ardeal régi szokásaival, beszédes emlékeivel, féltékenyen őrzött nemesi hagyományai-
val és főúri kastélyaival valóságos élő muzeuma volt a már letűnt magyar középkornak. Jósika lelke akarva nem akarva megtelt szülőföldje szeretetével. Mi sem természetesebb tehát, mintsem az, hogy a nemzeti multat fölfedező romantikában fölleli a korának és a saját lelki alkatának legmegfelelőbb életszemléletet és művészi tudásának teljes erejével próbálja ezt az új látásmódot Ardeal multjára alkalmazni. Jósika nagy érdeme, hogy felfedezi a magyar irodalom számára szülőföldjét. Kazinczy Ferenc ardeali utazása ismeretlen lelki tájakat tár a magyarság elé, de utleírása sokkal kisebb közönséghez szól, mint néhány évtizeddel később Jósika ardeali tárgyú regényei. Így tehát szülőföldünknek a magyar regényirodalomban Jósika szerez polgárjogot és helyezi az őt megillető helyre.

Jósika irodalmi fellépése a reformkorszakra esik, arra az időre, amikor a magyar szellem csodálatos kibontakozása nagy ígéretek reménységét csillogtatja meg a nemzet előtt. A nagy feladatokhoz nagy emberek állottak rendelkezésre és a nemzetet ez a kitűnő szellemi vezérkar lendülete magával ragadja egy boldogabb élet illuziói felé. Az irodalom ebben a korszakban csak a legkritkább esetben öncélu. A kialakuló magyar polgárság és a feltörekvő népi gondolat harci eszköze minden vers, minden igaz ihletből és a valóság megváltoztatásának akaratából fakadó művészi alkotás. Jósika irodalmi felfogása is távol áll az öncéluság gondolatától. Regényeiben nem csupán szórakoztatni akar, hanem

nevelni, javítani is. Meg van győződve és ebben kora boldog optimizmusát osztja, hogy az erkölcsi eszmék valamikor föltétlen diadalra fognak jutni. Hiszi, hogy a jó példa művészi bemutatásával meg lehet javítani a legrosszabb embert is. Az eposz csodálatos eleme így megy át a romantika naiv emberlátásába és ábrázolásába. Alakjai épen ezért eszményített, a való élettel csak részben megegyező hősök, akik nem a földi valóságok képét tükröztetik vissza szavaikban és tetteikben, hanem alkotójuk sajátos lelkivilágát. Jósika érdeme, hogy ezt az eszményítést is nemesebb, a társadalmat és az embereket megváltoztatni akaró eszmék szolgálatába állította. Művein érzik Wesselényi Miklós és Széchenyi István eszméinek hatása.

Mindent összefoglalva jellemzéséül elfogadhatjuk egyik legjobb ismerőjének a ragyogó tollu esszéistának: Erdélyi Pálnak dicsérő szavait „A művészi koszoru soha se jöhet elég későn, azt meg fogja hozni mindenkinek az igazságos jövő, de irónak azt érni meg, hogy nélküle lehetnének még ugyan regények, de nem volna regényirodalom, a legbüszkébb dicsőség“.

Dr. Jancsó Elemér.

A hollandiai szabadelvű protestántizmus.

Irta: dr. theol. Nicolette A. Bruining.

Hollandiában több protestáns egyházat és csoportot találunk. Nem sokkal a reformáció elterjedése után, egymás mellett alakulnak ki az egyházak. Köztük a legerősebb a kálvini alapon álló állam-egyház, — Nederlandsche Hervormde Kerk — melyhez a lakosság legnagyobb része tartozik, s mely így népi egyház jellegével is bír. Német földről bevándoroltak alakítják meg a lutheri egyházat, melyhez később a lakosság közül is csatlakoznak. A mennoniták erőslélekszámu egyházát viszont későbbi idők folyamán a holland földre menekültek gyarapították. 1618 után, amikor a kálvini állam-egyház legszabadelvűbb csoportját, Arminius követőit, az arminianusokat az egyházból száműzték, alakul meg a remonstráns egyház. Megfigyelhetjük az elmondottakból, hogy a hollandiai szabadelvűség nagyon régi keletű. Hollandia szellemtörténetén, a humanista reneszánsz óta, a kálvini eredetű orthodoxia mellett egy szabad, nem dogmatikus, racionalis, piétista irányzat is huzódik végig. A XIX. században ez a négy egyház él egymás mellett, amikor a felébredt modernizmus mindegyiküket áthatja.

A remonstránsok egyháza majdnem teljesen szabadelvű színezetűvé válik, a mennonita gyülekezeteknél, melyeknek nincsen közös hitvallásuk, ez a megkülömböztetés nem válik annyira észrevehetővé, mert nincs gerinc, amit az egyik gyülekezet állítson a másik tagadásával szemben. Más helyzetet találunk azonban a kálvini és a lutheri egyházaknál. Mindkét utóbb említett egyházban található egy határozottan szabadelvű csoport, akik dacára annak, hogy egyházuknak tagjai maradtak, külön egyesületbe tömörültek azzal a meggyőződéssel, hogy egyházukon belül határozott feladatuk van.

1870-ben történik az első kísérlet, hogy a különféle egyházak szabadelvű csoportjait, egy közös egyesületbe — Nederlandsche Protestanten Bond — szervezzék be, azokkal együtt, akik eddigi kapcsolataikat egyházaikkal elvesztették. Sokaknak az